BIBLIOTEKARZ PODLASKI
1/2019 (XLII)
<https://doi.org/10.36770/bp.52>
ISSN 2544-8900 (online)
<http://bibliotekarzpodlaski.ksiaznicapodlaska.pl/>

Patryk Suchodolski*

Dział Naukowy Książnicy Podlaskiej im. Łukasza Górnickiego w Białymstoku

<https://orcid.org/0000-0002-2401-4576>

Szlachta wielkopolska i małopolska wobec postulatów realizacji postanowień konfederacji warszawskiej w latach 1587-1609

Streszczenie: Autor przedstawia próby uchwalenia procesu konfederacji warszawskiej oraz *compositio inter status* z perspektywy sejmowej i sejmikowej w okresie panowania Zygmunta III Wazy przypadającym na lata 1587-1609. Potrzeba wypracowania kompozycji, wyrażona w akcie konfederacji, została wykorzystana przez duchowieństwo do skutecznego torpedowania prób ustanowienia procesu dzięki uznaniu przez sejm konieczności jednoczesnego przyjęcia ustaw regulujących obie kwestie. Uchwalone w 1607 i 1609 roku konstytucje, ustanawiające pozasejmowe komisje mające za zadanie wypracowanie treści porozumienia między stanami, nie doczekały się realizacji. Pomimo poparcia udzielanego przez sejmiki średzki i proszowicki protestantom nie udało się zrealizować żądań. Problem stanowił nie tylko ich zakres, ale również forma, często niemożliwa do zaakceptowania przez episkopat. Najwięcej ustaw dotyczących omawianych zagadnień powstało w wyniku obrad sejmu 1607 roku, mającego za zadanie uspokojenie nastrojów szlacheckich w dobie rokoszu Zebrzydowskiego, które jednak pozostały nieegzekwowane.

* Patryk Suchodolski – mgr, pracownik Działu Naukowego Książnicy Podlaskiej im. Łukasza Górnickiego w Białymstoku. Autor szeregu artykułów, w tym: *Grodzienszczyzna w badaniach Zygmunta Glogera* (2018).

Słowa-klucze: Zygmunt III Waza, konfederacja warszawska, reformacja, sejm, sejmik.

Greater Poland and Lesser Poland nobility in view of the demands to implement the provisions of the Warsaw Confederation in the years 1587-1609

Summary: The author presents attempts to enact the process of the Warsaw confederation and the *compositio inter status* from the perspective of the parliament and seymiks (local governments) during the reign of Sigismund III Vasa in the years 1587-1609. The need to work out the composition, expressed in the act of confederation, was used by the clergy to effectively block attempts to establish this process by recognizing by the Parliament the need to simultaneously adopt laws regulating both issues. The constitutions adopted in 1607 and 1609 establishing extra-parliamentary committees that were to reach an agreement between the states were not implemented. Despite the support given by the Środa Wielkopolska and Proszowice seymiks, protestants failed to reach their goals. The problem was not only their scope, but also the form, often unacceptable to the episcopate. The largest number of laws regarding the issues discussed was the result of the session of the parliament in 1607, which was aimed at calming noblemen's unrest in the era of Zebrzydowski's rebellion, which however remained unenforceable.

Key words: Sigismund III Vasa, Warsaw confederation, reformation, parliament, sejmik.

Podstawą prawną istniejącego w Rzeczypospolitej pokoju wyznaniowego był podpisany w 1573 roku, w trakcie pierwszego bezkrólewia po śmierci Zygmunta Augusta (1520–1572), akt konfederacji warszawskiej. Nie stanowił on dokumentu tworzącego nowe realia, lecz jedynie potwierdzał fakt współistnienia różnych wyznań w granicach tego samego państwa. Uznany za integralną część prawa pospolitego, po śmierci Stefana Batorego został

włączony w *pacta conventa*, a jego zaprzysiężenie stało się jednym z warunków koronacji¹.

Wciąż mało znanym zagadnieniem pozostaje kwestia tzw. procesu, czyli przepisów wykonawczych konfederacji. W swej treści nie wspominała o ściąganiu gwałcicieli porządku publicznego, jedynie deklarowała „pokój pospolity między rozerwanymi i różnymi ludźmi w wierze i nabożeństwie zachowywać”². Nie oznaczało to wszak, że pozostawała martwym przepisem. Wprawdzie naruszenie jej postanowień nie było ściągane z urzędu, jednak wszelkie przejawy prześladowań religijnych zawsze spotykały się z miazdzącym potępieniem ze strony społeczności szlacheckiej, co z kolei nieraz popychało do działania aparat państwowy. Jednak, wobec powtarzających się rozruchów, różnowiercy uznali za konieczne uchwalenie procesu konfederacji.

Niniejszy artykuł poświęcony jest próbom realizacji ich żądań i przeciwdziałaniom obozu kontrreformacyjnego, czyli kwestii wypracowania *compositio inter status* w latach 1587–1609, w tym stosunku do nich szlachty sejmikującej w Środzie Wielkopolskiej i Proszowicach. Przyjęta przeze mnie cezura obejmuje okres od koronacji Zygmunta III (1566–1632) do sejmu pacyfikacyjnego kończącego rokosz Zebrzydowskiego. Za materiał źródłowy tej analizy posłużyły *Volumina Legum, Akta sejmikowe województwa krakowskiego* wydane przez Stanisława Kutrzebę i Adama Przybosia³ oraz *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego* opublikowane przez Włodzimierza Dworzaczka⁴. *Volumina Legum* stanowią zbiór konstytucji sejmowych, natomiast *Akta sejmikowe* zawierają zachowane materiały wytworzone przez oba sejmiki. W ich skład wchodzi instrukcje przekazane posłom na sejm, relacje z przebiegu sejmików, legacje królewskie, listy do oraz z sejmików. Ze względu na swój charakter, źródła te nie mogą dać kompletnego obrazu starań obu stron. Stanowią zapis rezultatów podjętych działań, sporadycznie wspominając o przebiegu wydarzeń, które do nich doprowadziły. Brak ten moż-

¹ M. Korolko, *Spory i polemiki wokół konfederacji warszawskiej 1576–1609*, „Odrodzenie i reformacja w Polsce” 1974, R. 19, s. 88.

² *Volumina Legum*, t. II, Petersburg 1859, s. 124.

³ *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*, t. I, red. St. Kutrzeba, Kraków 1932.

⁴ *Akta sejmikowe województw kaliskiego i poznańskiego*, t. I/1, I/2, red. W. Dworzaczek, Poznań 1957–1962.

na uzupełnić analizą diariuszy sejmowych, jednak bogactwo tego materiału znacznie wykracza poza ograniczenia narzucone przez krótką formę przedkładanego tu artykułu. W związku z tym nie stanowi on dogłębnej analizy podejmowanych działań, zamiast tego skupia się na efektach osiągniętych w okolicznościach przybierającej na sile kontrreformacji i panowania króla uznawanego w obiegowej opinii za ultrakatolika.

Episkopat przy każdej możliwej okazji podważał prawomocność konfederacji jako zawartej bez udziału króla i podkreślał sprzeciw względem jej postanowień⁵. Jednak składane przy każdej sposobności protestacje niewiele wskórały. Konfederację uznano za jeden z przywilejów szlacheckich, a jej wagę potwierdzały królewskie przysięgi⁶. Zdecydowano się wobec tego na zmianę taktyki. Wykorzystano w tym celu jeden z jej zapisów: „[...] aby dyferencje *inter status* hamowane były [...] obiecujemy wszystkie te między sobą *componere* na blisko przyszłym sejmie”⁷. Dało to podstawę do wysunięcia przez episkopat postulatu wypracowania tzw. *compositio inter status*. Okazało się to zaagraniem bardzo skutecznym, a samo porozumienie między stanami świeckim i duchownym z czasem zyskało miano „kontrkonfederacji”⁸. Jego efektywność wynikała ze stanowiska, jakie zajęto na sejmie koronacyjnym Zygmunta III. Uznano wówczas, że obie kwestie powinny zostać rozstrzygnięte na tych samych obradach – od tej pory stały się nierozzerwalne⁹.

Istniała zasadnicza rozbieżność w tym, jak obie strony postrzegały porozumienie. O ile Kościół widział je jako restytucję utraconych dóbr i prerogatyw, o tyle protestanci dążyli do potwierdzenia nabytków reformacji w Rzeczypospolitej¹⁰. Postulowana przez nich lista spraw wymagających uzgodnienia była długa i zróżnicowana. Zasadniczo można podzielić je na dwie podgrupy: dotyczące kwestii ekonomicznych i prawnych. Do pierwszej kategorii nale-

⁵ A. Dybkowska, J. Dziegielewska, *Udział Kościoła rzymskokatolickiego w sprawach państwa*, [w:] *Tradycje polityczne dawnej Polski*, red. A. Sucheni-Grabowska, A. Dybkowska, Warszawa 1993, s. 158.

⁶ M. Korolko, *Spory...*, dz. cyt., s. 99-100.

⁷ *Volumina...*, t. II, dz. cyt., s. 124.

⁸ M. Korolko, *Spory...*, dz. cyt., s. 88.

⁹ K. Lepszy, *Walka sejmowa o konfederację warszawską w 1587 roku*, „Odrodzenie i reformacja w Polsce” 1959, R. 4, s. 132.

¹⁰ M. Korolko, *Spory...*, dz. cyt., s. 100.

żała kwestia świadczeń na rzecz Kościoła: dziesięcin, małdratów i spów, od dekad nieuiszczanych przez ewangelików (zdaniem drugiej strony bezprawnie)¹¹. Problem ten poruszano już w czasach Stefana Batorego (1533–1586). Konstytucja z roku 1578 *Jako sądzić mają, i o akcjach duchownych* zabraniała ścigać szlachciców dotychczas uchylających się od tych powinności do czasu rozwiązania owej kwestii na następnym sejmie¹². Miał on miejsce w 1581 roku, jednak ponownie nie osiągnięto konsensusu. Jedynym rezultatem było wstrzymanie egzekucji wyroków trybunalskich dotyczących dziesięcin¹³.

Z kolei innowiercy żądali, by annaty, przekazywane przez biskupów do Stolicy Apostolskiej po objęciu diecezji, pozostawały w kraju jako kapitał przeznaczony na obronę potoczną¹⁴. Sejm przychylił się do tego postulatu w 1567 roku, jeszcze za panowania Zygmunta Augusta, jednak konstytucja była wyjątkowo lakonicznie sformułowana: „Pozwalamy, aby annaty w Koronie zostały na obronę Rzeczypospolitej”¹⁵. Z tego powodu sejmiki wielokrotnie przypominały o konieczności uchwalenia adekwatnych przepisów wykonawczych¹⁶.

Kolejnym punktem spornym było powiększanie się kościelnych majątków ziemskich. Odbywało się to zasadniczo na dwa sposoby – poprzez wykup sołectw i wójtostw oraz wskutek przejmowania dóbr nowicjuszy zakonnych¹⁷. Wiązało się to ze sprawą tzw. wyprawy wojennej duchowieństwa, czyli wystawienia z jego ziem wojsk walczących u boku szlachty w ramach pospolitego ruszenia¹⁸. Problem ten próbowano rozwiązać dwójako: obligując kler do wyznaczenia w zastępstwie wójtów i sołtysów z określonych dóbr, a także poprzez otaksowanie przez sądy ziemskie i grodzkie wartości majątku wnoszonego przez nowicjusza w poczet posiadłości klasztornych. Duchownym

¹¹ *Akta sejmikowe województw...*, t. I/2, dz. cyt., s. 256.

¹² *Volumina...*, t. II, dz. cyt., s. 183.

¹³ Tamże, s. 210.

¹⁴ Tamże, s. 221.

¹⁵ Tamże, s. 69.

¹⁶ *Akta sejmikowe województw...*, t. I/2, dz. cyt., s. 50.

Akta sejmikowe województwa..., t. I, dz. cyt., s. 145.

¹⁷ Tamże, s. 396.

¹⁸ St. Grzeszczuk, *Wyprawa wojenna duchowieństwa w XVI i XVII wieku*, „Odrodzenie i reformacja w Polsce” 1969, R. 14, s. 27.

przyznawano by wówczas zaledwie jedną piątą, resztę zaś miała otrzymać rodzina zakonnika¹⁹.

Osobne zagadnienie stanowiło sądownictwo. W jego skład wchodziły cztery punkty: przekraczanie kompetencji przez sądy biskupie i wymuszanie egzekucji starościńskiej swoich wyroków (formalnie zabronione w 1563 roku), lekceważenie przez duchownych obowiązkowej czteroletniej przerwy między kadencjami deputowanych trybunalskich, orzekanie przez nich w sporach dotyczących obie-
rającej ich kapituły oraz wnoszenie przez kler apelacji do sądu papieskiego²⁰. Szlachta oczekiwała uregulowania jeszcze dwóch kwestii: *liber beneficiorum et retaxationum* i egzekucję konstytucji z 1550 roku zobowiązującej opatów do kształcenia dzieci szlacheckich w zakresie siedmiu sztuk wyzwolonych²¹.

Protestanci po raz pierwszy wystąpili z postulatem uchwalenia procesu konfederacji już podczas sejmu koronacyjnego Zygmunta III na przełomie lat 1587/1588²². Podczas mszy koronacyjnej zażądali zaprzysiężenia przez Wazę opracowanego w swoim gronie projektu konstytucji, co spotkało się z ostrą reakcją przewodniczącego uroczystości prymasa Stanisława Karnkowskiego, który groził odmową koronacji w przypadku spełnienia żądań dysydentów. W wyniku narady senatorów ustalono, że król złoży przysięgę zachowania pokoju religijnego, natomiast sprawę procesu pozostawi w gestii sejmu²³. Z kolei część posłów katolickich w piśmie *Punkta przeciw konfederacji od antyromanistów podanej* wystąpiła z poglądem, że warunkiem wzajemnego poszanowania wyznań jest nie proces, lecz *compositio inter status*, jako służące uregulowaniu spraw najpilniejszych, a zarazem nadające w ten sposób właściwą moc prawną konfederacji warszawskiej. Ostatecznie zwyciężył pogląd, że obie konstytucje powinny zostać przyjęte razem, a jeśli nie uda się tego osiągnąć teraz, należy wpisać je w reces²⁴. Tak też się stało i Zygmunt

¹⁹ *Akta sejmikowe województwa...*, t. I, dz. cyt., s. 277, 396.

²⁰ *Akta sejmikowe województwa...*, t. I/2, dz. cyt., s. 85, 142-143, 314 oraz A. Wyczański, *Szlachta polska XVI wieku*, Warszawa 2001, s. 205.

²¹ *Akta sejmikowe województwa...*, t. I/1, dz. cyt., s. 418.
Volumina..., t. II, dz. cyt., s. 9.

²² E. Opaliński, *Sejmiki szlacheckie wobec kwestii tolerancji religijnej 1587-1648*, „Odrodzenie i reformacja w Polsce” 1989, R. 34, s. 34.

²³ H. Wisner, *Zygmunt III Waza*, Wrocław 2006, s. 32-33.

²⁴ K. Lepszy, *Walka sejmowa...*, dz. cyt., s. 130.

III zobowiązał się do zrealizowania obu postulatów na najbliższym sejmie. W tekście recessu zaznaczono, że król już dwukrotnie zaprzysiął konfederację (najpierw po przybyciu do Oliwy, następnie w trakcie koronacji), a do uchwalenia ustaw nie doszło ze względu na brak porozumienia zainteresowanych stron. Jedynym rezultatem było zawieszenie „postępków prawnych” w kwestii dziesięcin²⁵.

Szlachta dobrze pamiętała o obietnicy. Na sejmiku przedsejmowym 1589 roku w Środzie, Wielkopolanie powołując się na recess sejmu koronacyjnego zawarli w instrukcji postulaty wypracowania kompozycji i uchwalenia procesu konfederacji²⁶. Różnowiercy ponownie wystąpili z przygotowanym przez siebie projektem procesu, zarazem negując konieczność uchwalenia go równolegle z *compositio inter status*. W tej propozycji, oprócz sądzenia urzędników tolerujących rozruchy religijne oraz ich uczestników przed sądami świeckimi bez względu na przynależność stanową, zawarli również część szlacheckich postulatów wchodzących w skład porozumienia między stanami: pozostawienie annat w kraju, służbę wojenną duchowieństwa, wychowanie dzieci szlacheckich. Oczywiście spotkało się to ze zdecydowanym sprzeciwem episkopatu²⁷. Tak daleko idący projekt był z góry skazany na porażkę. Należy jednak wziąć pod uwagę jeszcze jeden czynnik, mianowicie złe wyczucie czasu. Był to tzw. sejm pacyfikacyjny, poświęcony głównie normalizacji stosunków z Habsburgami po wojnie w latach 1587–1588 oraz uspokojeniu sytuacji wewnętrznej Rzeczypospolitej²⁸.

Rok później szlachta zebrana w Środzie upominała się o uregulowanie sprawy dziesięcin i wychowywania dzieci szlacheckich²⁹. Z kolei Małopolanie zgromadzeni w Proszowicach domagali się egzekucji konstytucji o annatach z 1567 roku, zaś od duchownych żądali jasnej deklaracji, czego konkretnie oczekują w ramach kompozycji³⁰.

²⁵ *Volumina...*, t. II, dz. cyt., s. 269-270.

²⁶ *Akta sejmikowe województw...*, t. I/1, dz. cyt., s. 77-78.

²⁷ K. Lepszy, *Walka stronnictw w pierwszych latach panowania Zygmunta III*, Kraków 1929, s. 200-206.

²⁸ *Volumina...*, t. II, dz. cyt., s. 278, 280-281.

²⁹ *Akta sejmikowe województw...*, t. I/1, dz. cyt., s. 92-93.

³⁰ *Akta sejmikowe województwa...*, t. I, dz. cyt., s. 141-145.

O obietnicy uchwalenia kompozycji ponownie przypomniano na sejmiku proszowickim w 1592 roku³¹. Bardziej rozbudowana była instrukcja średzka, która powracała do kwestii ustanowienia procesu konfederacji uznając, że należy ją uregulować na tych lub następnych obradach. Odnosnie *compositio inter status* stwierdzono, iż gdyby nie udało się go wypracować na tym sejmie, w niedalekiej przyszłości powinien zostać złożony następny, w całości poświęcony temu zagadnieniu. Sugerowano, by w sytuacji, gdy uda się opracować akceptowalny projekt procesu konfederacji, przyjąć go z zastrzeżeniem, że wejdzie w życie dopiero po uchwaleniu kompozycji. Powrócono również do kwestii wychowywania dzieci szlacheckich przez opatów³². Jednak ponownie sytuacja nie sprzyjała różnowercom, bowiem był to tzw. sejm inkwizycyjny, na którym debatowano o tym jak zachować się wobec tajnych pertraktacji Zygmunta III z Ernestem Habsburgiem (1553–1595) w sprawie odstąpienia korony Rzeczypospolitej. Posłowie rozeszli się nie uchwalwszy żadnych konstytucji³³.

Rok później oba sejмки przypomniały o niespełnionych postulatach. W Środzie ponownie wzmiankowano o *compositio inter status* i procesie konfederacji, a w Proszowicach domagano się: „Konfederacja aby wcale była zachowana”³⁴. Sejm uchwalił konstytucję *O tumultach* gwarantującą karanie uczestników zamieszek. Nie mogła ona jednak zadowolić ewangelików. Po pierwsze, w żaden sposób nie wspominała o rozruchach wywołanych z pobudek religijnych. Po drugie, pozostawała w mocy jedynie do powrotu Zygmunta III ze Szwecji³⁵. Wznawiano ją jeszcze dwukrotnie, w latach 1596 i 1598 (jednak ponownie jedynie na czas nieobecności króla w Rzeczypospolitej)³⁶.

W 1597 roku Małopolanie w swych instrukcjach poselskich poruszali sprawę pozostawienia annat w kraju oraz służby wójtów i sołtysów z dóbr duchownych w ramach pospolitego ruszenia³⁷. Do drugiej kwestii odnosi-

³¹ Tamże, s. 185.

³² *Akta sejmikowe województw...*, t. I/1, dz. cyt., s. 158-159.

³³ W. Konopczyński, *Chronologia sejmów polskich 1493–1793*, Kraków 1948, s. 18.

³⁴ *Akta sejmikowe województw...*, t. I/1, dz. cyt., s. 163 oraz *Akta sejmikowe województwa...*, t. I, dz. cyt., s. 192.

³⁵ *Volumina...*, t. II, dz. cyt., s. 342-343.

³⁶ Tamże, s. 366.

³⁷ *Akta sejmikowe województwa...*, t. I, dz. cyt., s. 211.

ła się również szlachta wielkopolska, oprócz tego ponownie przypominając o uchwaleniu przepisów wykonawczych konfederacji warszawskiej³⁸.

Rok później w Proszowicach wpisano w instrukcje punkt odnoszący się do rozwiązania problemu sądzenia spraw świecko-duchownych, przeciwko czemu protestował biskup krakowski Jerzy Radziwiłł³⁹. Ponownie z większymi żądaniami wystąpiono w Środzie. Po raz kolejny domagano się uchwalenia *compositio inter status* oraz procesu konfederacji. Tym razem jednak wyraźnie zaznaczono, że oba te dokumenty nie powinny dotyczyć arian, nieobjętych zgodą sandomierską – „mają być *exclusi Deum Unum In Trinitate non confidentes*”. W osobnych punktach wspomniano, że w ramach kompozycji należy uregulować wszelkie sprawy dotyczące świadczeń na rzecz Kościoła oraz apelacji do Rzymu⁴⁰.

W 1600 roku szlachta małopolska powtórzyła postulat dotyczący sądownictwa. Ponownie upomniała się o kompozycję między stanami oraz proces konfederacji, tym razem powołując się na *pacta conventa*. Jeszcze raz większe oczekiwania w stosunku do zbliżającego się sejmu mieli Wielkopolanie. W instrukcji znalazły się oba powyższe punkty, tym razem jednak wyraźnie podkreślono, że porozumienie ma zostać osiągnięte „bez ubliżania wolności stanu świeckiego”. Po raz kolejny przypomniano o wyprawie wojennej duchowieństwa oraz pozostawianiu annat w kraju⁴¹.

Z odbytego wówczas sejmiku średzkiego zachowały się dwa listy legata królewskiego Andrzeja Opalińskiego (1540–1593), jeden do Zygmunta III, drugi do podkanclerzego koronnego Piotra Tylickiego (1543–1616), biskupa warmińskiego. W zdecydowanie bardziej zjadliwym tonie utrzymana była druga relacja. Opaliński wspomina w niej o wystąpieniach młodych różnowierców nie tylko przeciwko duchowieństwu, ale również królowi. Mieli oni wygłosić „wielką gromadę” postulatów, których wcześniej z nikim nie konsultowali, pośród nich znalazł się proces konfederacji. Ich upór paraliżował działania sejmiku i doprowadził do znacznego przeciągnięcia obrad, co skłoniło dużą część

³⁸ *Akta sejmikowe województw...*, t. I/1, dz. cyt., s. 200.

³⁹ *Akta sejmikowe województwa...*, t. I, dz. cyt., s. 228.

⁴⁰ *Akta sejmikowe województw...*, t. I/1, dz. cyt., s. 207, 210.

⁴¹ *Akta sejmikowe województwa...*, t. I, dz. cyt., s. 221–236 oraz *Akta sejmikowe województw...*, t. I/1, dz. cyt., s. 221–223.

zebranych do wyjazdu przed konkluzją. Na domiar złego, miała ich poprzeć część katolików. Spośród protestantów jako „najjadowitszy” został z imienia wymieniony nie pochodzący z Wielkopolski Marcin Broniewski (1565–1624). Ich działalność spotkała się oczywiście ze stanowczą reakcją duchowieństwa, zwłaszcza biskupa poznańskiego Jana Tarnowskiego (1550–1605), który „*in publico artes et conspirationes* ich odkrywał [...] ich artykuły i racje konfundował”. Jak jednak widać po instrukcjach sejmowych, na niewiele się to zdało. Pozycja akatolików w Wielkopolsce okazała się wystarczająco silna, by mogli przeforsować swoje postulaty pomimo zdecydowanego oporu kleru. List przeznaczony do rąk królewskich był znacznie krótszy i nie wdający się w szczegóły przebiegu sejmiku, a ton wypowiedzi mniej wrogi protestantom. Opałiński wspomina w nim, że zdecydowana postawa dysydentów zaowocowała przedłużeniem obrad oraz uniemożliwiła uzyskanie większego poparcia dla propozycji królewskich. Píše o ściąganiu na obrady ludzi spoza Wielkopolski, aczkolwiek tym razem nie podaje żadnego konkretnego przykładu. Donosi tylko, że ewangelicy wykazali się brakiem szacunku dla kleru, jego praw, ale również „wszelkiej inszej zwierzchności”⁴².

Ze swymi żądaniami szlachta zgromadzona w Środzie wystąpiła ponownie w 1602 roku. W projekcie instrukcji skarżono się na wciąż nierozwiązane kwestie sądownictwa, dziesięcin oraz *liber beneficiorum et retaxationum*. Proponowano wystąpić z prośbą o królewską mediację, zarazem przestrzegając przed tym, do czego doprowadził ucisk ze strony duchowieństwa za granicą. Ostatecznie zdecydowano się zamieścić w legacji wpisy o procesie konfederacji, *compositio inter status* (ze szczególnym uwzględnieniem egzekucji starościńskiej wyroków w sprawie dziesięcin), a także, w osobnym punkcie, o realizacji postanowień konstytucji o przeznaczaniu annat na obronę potoczną w ramach projektu założenia skarbu państwowego⁴³.

Nie inaczej było w 1604 roku. Ponownie upomniano się o annaty oraz reformę procesów świecko-duchownych, powróciła kwestia sądenia spraw formalnie zawieszonych do czasu uzgodnienia *compositio inter status*, między innymi dziesięcin, *liber beneficiorum et retaxationum*, a także problem przejmowania majątków ziemskich przez kler. Przypominano o procesie konfедера-

⁴² Tamże, s. 225-227.

⁴³ Tamże, s. 253-257.

cji, jednak używając zwrotu „konfederacja *inter dissidentes in religione unum Deum in Trinitate colentes*” ponownie wykluczono z niej arian⁴⁴.

Tak sformułowana instrukcja sejmowa spotkała się ze zdecydowanym sprzeciwem biskupa poznańskiego Wawrzyńca Goślickiego (1530–1607). W złożonej przez siebie protestacji, podobnie jak wcześniej Andrzej Opaliński w liście do Piotra Tylickiego, ubolewał nad poparciem udzielonym protestantom przez katolików. Nie zgadzał się na postulowane przez szlachtę zmiany w procesach mieszanych. Odmowę świadczeń na rzecz Kościoła uważał za występki przeciwko przywilejom stanu duchownego, zaś annaty jako przysługujące papieżowi za nietykalne. Nie omieszkął również przypomnieć, że w myśl bulli *Coenae Domini* podważanie uprawnień kleru podlega kłótni⁴⁵.

W Proszowicach poruszono zagadnienia obierania deputatów duchownych na Trybunał Koronny, składu sędziowskiego przy rozprawach świecko-duchownych, jurysdykcji sądów świeckich oraz proszono o mediację królewską w sprawie dziesięcin. Odnośnie *compositio inter status* wysunięto sugestię, by wyznaczyć czas i miejsce spotkania przedstawicieli zainteresowanych stron w celu uzgodnienia jego treści bez zajmowania tym ograniczonego czasu obrad⁴⁶.

Szlachta powróciła do swych żądań przed sejmem 1606 roku, którego fiasco oznaczało początek rokoszu Zebrzydowskiego. Małopolanie ponownie upomnieli się o proces konfederacji i kompozycję między stanami, którą po uzgodnieniu w trakcie obrad miano przekazać do zaakceptowania sejmikom ziemskim. Miały zostać rozwiązane wszelkie nieporozumienia w sprawach sądowych, włącznie z zawieszeniem procesów o dziesięciny. Annaty, zgodnie z tym, co zostało uchwalone w 1567 roku, powinny trafiać do skarbu kwarcianego. Nie pominięto kwestii przejmowania przez kler majątków ziemskich, a więc również wyprawy wojennej duchowieństwa⁴⁷.

W Środzie padły hasła prawnego usankcjonowania kar wobec wichrzycieli porządku publicznego działających z pobudek religijnych. Przypomniano postulaty dotyczące sądownictwa w brzmieniu niemal identycznym, jak te sfor-

⁴⁴ Tamże, s. 261-265.

⁴⁵ Tamże, s. 268-269.

⁴⁶ *Akta sejmikowe województwa...*, t. I, dz. cyt., s. 253.

⁴⁷ Tamże, s. 276-277.

mułowane dwa lata wcześniej. Szlachta pamiętała również o annatach, które, podobnie jak w opinii braci z Proszowic, powinny zostać przeznaczone na obronę potoczną⁴⁸.

Obrady okazały się kompletnie bezowocne. Rosnące niezadowolenie z królewskiej polityki pchnęło wówczas szlachtę do zawiązania rokoszu, na czele którego stanął wojewoda krakowski Mikołaj Zebrzydowski (1553–1620). W związku z tymi wydarzeniami wielkopolska brać herbowa spotkała się na sejmiku nadzwyczajnym w Środzie dnia 8 lipca 1606 roku. Według listu Andrzeja Opalińskiego, skierowanego do króla istniała możliwość złagodzenia nastrojów, jednak w wyniku działań ewangelików zapadła decyzja o wysłaniu poselstwa na zjazd rokoszowy pod Sandomierzem. Wśród artykułów przekazanych delegatom znalazł się jeden dotyczący problemu procesów związanych ze świadczeniami na rzecz Kościoła: „Pojednać z biskupy i księża, aby nas więcej o snopki nie turbowali...”⁴⁹. *Compositio inter status* oraz proces konfederacji zostały włączone w poczet żądań rokoszan⁵⁰. Przebywający pod Wiślicą Zygmunt III zdecydował się na ustępstwa względem opozycji, między innymi obiecując reasumowanie konstytucji *O tumultach* z 1593 roku jako substytutu procesu konfederacji. Artykuły wiślickie przyniosły zamierzony efekt – znaczna część szlachty opuściła zgromadzenie pod Sandomierzem, by dać królowi szansę realizacji swych obietnic⁵¹.

Prawo przeciwko tumultantom nie zostało wznowione, jednak uzgodniono sposób uchwalenia *compositio inter status* oparty o prace komisji pozasejmowej, która miała zebrać się w Warszawie 11 listopada 1607 roku. Król wyznaczył ośmiu jej członków: czterech senatorów duchownych i czterech świeckich. Szlachta na sejmikach miała mianować swych deputatów, po jednym z każdego województwa. Równą liczbę przedstawicieli winno było wybrać na synodach duchowieństwo. Rezultaty, spisane i wysłane do wglądu sejmikom, przedstawiono by na następnym sejmie, który miał definitywnie zakończyć sprawę.

⁴⁸ *Akta sejmikowe województw...*, t. I/1, dz. cyt., s. 276-279.

⁴⁹ Tamże, s. 308-311.

⁵⁰ H. Wisner, *Rokosz Zebrzydowskiego*, Kraków 1989, s. 28.

⁵¹ T. Kempa, *Wobec kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, Toruń 2007, s. 231-233.

Ustanowiono nową konstytucję *O annatach*, w myśl której każdy obejmujący diecezję biskup miał przeznaczoną papieżowi sumę w przeciągu roku wpłacić do skarbu koronnego lub litewskiego. Uchylającym się od tego obowiązku groziła kara grzywny w wysokości podwójnej wartości rocznego dochodu z obejmowanych beneficjów. Pilnować mieli tego podskarbiowie jako zobowiązani do rozliczania się z pozyskiwanych w ten sposób kwot. Ustawa zawierała jednak wpis, który w gruncie rzeczy całkowicie uniemożliwiał jej wejście w życie – zgodę na nią miał wyrazić Ojciec Święty. Ponownie zawieszono egzekucję wyroków w sprawach dziesięcin, przynajmniej do czasu wypracowania porozumienia między stanami. Zakazano klerowi składania apelacji do sądu papieskiego oraz zobowiązano, by do końca roku uzyskali na to przyzwolenie Rzymu. Jednocześnie też nakazano duchownym wystawiać ze swych dóbr wójtów i sołtysów do walki w ramach pospolitego ruszenia⁵².

Na sejmiku posejmowym w Proszowicach 2 sierpnia 1607 roku legat królewski poinformował zebranych, że arcybiskup gnieźnieński Bernard Maciejowski (1548–1608) złożył synod mający wyłonić przedstawicieli duchowieństwa do udziału w negocjacjach. Zarazem przypomniał zgromadzonym, że województwo krakowskie oraz księstwa oświęcimskie i zatorskie również powinny wybrać swych deputatów⁵³. Mimo to, w zachowanych materiałach nie ma najmniejszej wzmianki o ustosunkowaniu się rycerstwa do tych słów, a do samego zjazdu warszawskiego nigdy nie doszło.

O kompozycji przypomniał w swym wotum na sejmiku przedsejmowym w grudniu 1608 roku w Proszowicach biskup krakowski Piotr Tylicki. Powołał się przy tym na autorytet zmarłego kanclerza Jana Zamoyskiego (1542–1605), który ją „potrzebną, nietrudną i znośną ukazywał”. Szlachta, przypominając o konstytucji poprzedniego sejmiku, znowu w instrukcjach zawarła postulat uchwalenia *compositio inter status*. Nie pominięto też procesu konfederacji, przeciwko czemu protestował biskup Tylicki – złożył on podpis pod uchwałami sejmiku z zaznaczeniem, że sprzeciwia się temu punktowi. Domagano się również egzekwowania ustaw o annatach oraz służbie wojskowej wójtów i sołtysów z dóbr duchownych⁵⁴. Na sejmie rozpoczętym

⁵² *Volumina...*, t. II, dz. cyt., s. 436–437.

⁵³ *Akta sejmikowe województwa...*, t. I, dz. cyt., s. 321.

⁵⁴ Tamże, s. 330–338.

w styczniu 1609 roku reasumowano jedynie poprzednią konstytucję o *compositio inter status*⁵⁵.

Przypadający na lata 1587–1609 okres rządów Zygmunta III nie przyniósł rozwiązania kwestii procesu konfederacji warszawskiej oraz porozumienia między stanami. Wymóg uchwalenia obu konstytucji równocześnie uniemożliwił w praktyce przyjęcie którejkolwiek, na nic zdała się przychylność tak znaczących sejmików jak proszowicki i średzki. Poważnym problemem był zakres żądań różnowierców, którzy formułowali artykuły o brzmieniu niemożliwym do zaakceptowania z punktu widzenia episkopatu, jak na sejmie 1589 czy sejmiku proszowickim 1598 roku. Należy również zauważyć, że kwestia procesu konfederacji sama w sobie niosła trudność – przyjęcie jego oznaczałoby uznanie przez duchownych dokumentu, którego prawomocność od dawna podważali.

Teoretycznie najwięcej udało się osiągnąć na sejmie 1607 roku, kiedy to w konstytucjach uwzględniono wiele postulatów obozu reformacyjnego. W praktyce uzyskano niewiele, gdyż nowe prawa nie doczekały się realizacji lub były wznowieniem dotychczas lekceważonych. Odnosnie dziesięcin powołano się na nieegzekwowaną konstytucję z roku 1587. W przypadku annat i apelacji, według użytych sformułowań, konieczne było uzyskanie papieskiej zgody na nowe regulacje, co w gruncie rzeczy oznaczało, że pozostaną jedynie martwymi przepisami. Nie uchwalono procesu konfederacji, a nawet nie uzyskano obiecanej w artykułach wiślickich reasumpcji konstytucji *O tumultach* z 1593 roku. Ustawa określająca czas i miejsce zjazdu mającego wypracować *compositio inter status* również nie doczekała się realizacji, tym samym zaprzepaszczone okazję do przyjęcia obu ustaw na najbliższych obradach. Należy jednak zauważyć, że sytuacja w kraju targanym zawirowaniami wewnętrznymi nie sprzyjała realizacji roszczeń protestantów. Zygmunt III wprawdzie był gotów do ustępstw, czego dowodzą konstytucje uchwalone w 1607 roku (w dużym zakresie realizujące postulaty zjazdu sandomierskiego). Sytuacja zmierzała jednak do konfrontacji zbrojnej, a w dalszej perspektywie – konieczności pacyfikacji nastrojów i pojednania rokoszan z królem podczas obrad sejmowych w 1609 roku. Nie był to jednak kres politycznych bojów o proces konfederacji warszawskiej oraz *compositio inter status*.

⁵⁵ *Volumina...*, t. II, dz. cyt., s. 469.

Bibliografia

Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego, t. I/2, wyd. Włodzimierz Dworzaczek, Poznań 1962.

Akta sejmikowe województwa krakowskiego, t. I, wyd. Stanisław Kutrzeba, Kraków 1932.

Dybkowska A., Dziegielewska J., *Udział Kościoła rzymskokatolickiego w sprawach państwa*, [w:] *Tradycje polityczne dawnej Polski*, red. Anna Sucheni-Grabowska, Anna Dybkowska, Warszawa 1993.

Grzeszczuk S., *Wyprawa wojenna duchowieństwa w XVI i XVII wieku*, „Odrodzenie i reformacja w Polsce” 1969, R. 14.

Kempa T., *Wobec kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, Toruń 2007.

Konopczyński W., *Chronologia sejmów polskich 1493–1793*, Kraków 1948.

Korolko Mirosław, *Spory i polemiki wokół konfederacji warszawskiej 1576–1609*, „Odrodzenie i reformacja w Polsce” 1974, R. 19.

Lepszy K., *Walka sejmowa o konfederację warszawską w 1587 roku*, „Odrodzenie i reformacja w Polsce” 1959, R. 4.

Lepszy K., *Walka stronnictw w pierwszych latach panowania Zygmunta III*, Kraków 1929.

Volumina legum, t. II, Petersburg 1859.

Wisner H., *Rokosz Zebrzydowskiego*, Kraków 1989.

Wyczański A., *Szlachta polska XVI wieku*, Warszawa 2001.